

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

СКОБЛИК Володимир Павлович

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ ЦИВІЛІЗАЦІЙ ЗАХОДУ І СХОДУ
В КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ А.ДЖ.ТОЙНБІ**

Спеціальність 07.00.03. – загальна історія

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата історичних наук

Ужгород – 1993

Робота виконана на кафедрі історії стародавнього світу,
середніх віків та історіографії Ужгородського держуніверситету

Науковий керівник - доктор історичних наук,
професор ПAVЛЕНКО Г.В.

Офіційні опоненти - доктор історичних наук,
професор МАРТИНЕНКО А.К.
кандидат історичних наук,
доцент МАТЬОНКА М.П.

Провідна установа - Львівський держуніверситет ім.І.Франка

Захист дисертації відбудеться "17" вересня 1993 року
на засіданні спеціалізованої ради К 068.07.01 в Ужгородському
держуніверситеті (294000, м.Ужгород, вул. Університетська, 14).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Ужгородського
держуніверситету.

Автореферат розіслано "27" липеня 1993 року.

Вчений секретар
спеціалізованої ради

Мандрик кандидат історичних наук,
доцент Мандрик І.О.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00753745 (V)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Чи не найхарактерніша особливість сучасної епохи – непримиренна боротьба двох надпотужних тенденцій, одна з яких стверджує квазіуніверсальний характер західної цивілізації через вестернізацію східних суспільств, а інша поновлює кордони незахідних культурних світів. Це протиборство вестернізаторства й цивілізаційного фундаменталізму так чи інакше торкається кожного народу, у тому числі й українців, які, переживаючи разом з іншими націями Центральної і Східної Європи переломну фазу свого розвитку, намагаються знайти власне місце в міжцивілізаційній системі координат.

Перед українською історичною наукою у зв'язку з цим постаю завдання – розробити теоретичні основи концепції, яка б пояснювала закономірності взаємовпливу і взаємопроникнення культур Сходу і Заходу та визначала ступінь сприйняття і відкидання східним суспільством західної культури. Якщо ж врахувати той факт, що в історіографії колишнього Радянського Союзу опрацювання зазначеної проблеми знаходилося на початковій стадії,¹ то стає цілком зрозумілою нагальна потреба у зверненні до спадщини світової (в першу чергу західної) історичної науки.

Серед західних учених, які прагнули досягнути надзвичайно складний і суперечливий характер відносин між цивілізаціями Сходу і Заходу, почесне місце посідає видатний британський історик-мислитель Арнольд Джозеф Тойнбі (1889–1975 рр.). Уже на початку 20-их років ХХ ст. він обґрунтував основні ідеї своєї оригінальної концепції міжцивілізаційних взаємозв'язків, висунув ряд припущень, розвинутих у працях пізнішого періоду, які знаходять своє підтвердження в наш час – в епоху всесвітньої трансформації міжнародних відносин. Однак наукова спадщина А.Дж.Тойнбі загалом, а стосовно проблематики контактів між цивілізаціями Сходу і Заходу й поготів, де не визчена як слід українськими істориками. У цьому й полягає наукова і політична актуальність даного дослідження.

Ступінь наукового опрацювання теми. Особливості історіософії А.Тойнбі і його погляди на окремі проблеми досить широко висвітлені у світовій історіографії. Значна частина літератури з відзначеного питання розглядається нами в першому розділі роботи, при ана-

1. Загорский А.В. Япония и Китай: Пути общественного развития в оценке японской историографии. – М., 1991. – С. 133.

лізі найважливіших складників тойнбіанської методології, без яких неможливо зрозуміти підхід ученого до вивчення міжцивілізаційних зв'язків. При цьому ми зупинимося лише на працях тих авторів, які безпосередньо торкалися тойнбіанської концепції стосунків між суспільствами Заходу і Сходу. Та зразу ж зауважимо, що, враховуючи фрагментарність звернення науковців до цієї проблеми, а звідси і відсутність вироблених концептуальних підходів, напрямків критики під час її вивчення, історіографію питання ми вирішили розглянути за регіонально-хронологічним принципом: спочатку праці західних авторів, потім - близькосхідних, а насамкінець - радянських.

Початок зацікавлення проблематикою міжцивілізаційних взаємин у працях Тойнбі можна спостерігати на Заході лише в 40-х роках, хоча темою міжцивілізаційних контактів англійський історик досить ґрунтовно займався уже принаймні від початку 20-х років (а окремі аспекти проблеми стосунків Сходу і Заходу цікавили його ще в 1914 році). Так, у 1946 році була опублікована стаття відомого нідерландського історика Пітера Гейла "Система цивілізацій Тойнбі", у якій автор торкнувся чи не найвразливішого і найсуперечливішого аспекту тойнбіанської концепції відносин цивілізацій Сходу і Заходу, а саме: тези про деструктивну дію так званого "західного націоналізму" в східних суспільствах.¹

Приблизно в той же час, у 1948 році, свій погляд на тойнбіанську концепцію міжцивілізаційних контактів висловив визначний німецький філософ К.Ясперс у праці "Витоки історії та її ціль". У концепції Тойнбі, згідно з Ясперсом, культури між собою зовсім не зв'язані, хоча "інколи можуть стикатися і перешкоджати одна одній".²

Найбільшою змістовістю серед західних критиків тойнбіани 40-х років відзначався відомий американський соціолог (комі за походженням) Пітірім Сорокін, автор статті "Філософія історії Тойнбі" (1949 р.). Він зосередив свою увагу на тойнбіанській тезі, згідно з якою складники однієї цивілізації проникають в іншу завжди в одній і тій же послідовності.³

У наступному десятилітті, тобто у 50-х роках, на адресу Тойнбі посилався цілий град критики вперемішку з окремими спробами схвально оцінити його концепцію. В центрі уваги ряду тогочасних дослідни-

1. Geyl P. Toynbee's system of civilizations//Toynbee and history.- Boston, 1956. - P. 71.
2. Ясперс К. Смысл и назначение истории. - М., 1991. - С.30, 360.
3. Sorokin P.A. Toynbee's philosophy of history//Toynbee and history. - P. 179.

ків був релігійний аспект тойнбіанської схеми взаємин Сходу і Заходу. Показовою тут є стаття відомого британського історика Дж. Барраклафа "Перспективи західного світу" (1954 р.), у якій він приписував Тойнбі прагнення віднайти новий різновид синкретичної релігії через поєднання елементів мусульманства, християнства, буддизму та індуїзму.¹ Подібний характер властивий також статті іншого британського історика - К. Даусона, який у статті "Місце цивілізацій в історії" (1955 р.) критикував Тойнбі за перебільшення потенційних можливостей відродження релігій Далекого Сходу після його звільнення від західного політико-економічного панування.²

Окремих дослідників цікавила сама структура тойнбіанської схеми міжцивілізаційних взаємин. Досить істотними в зв'язку з цим слід вважати спостереження австралійського науковця О. Спейта, автора статті "Роздуми над "Осягненням історії" Тойнбі: погляд географа" (1954 р.), у якій був поставлений під сумнів "механістичний підхід" Тойнбі щодо пояснення процесу запозичення однією цивілізацією складників іншої.³ Не менш важливим було спостереження німецького історика О. Андерле, який у своїй книзі "Загальноісторична система Арнольда Джозефа Тойнбі" (1955 р.) звернув увагу на те, що "крайньовірною формою культурних контактів" у британського вченого виступає "асиміляція або повна інкорпорація".⁴

Найбільш плідною дискусія 50-х років навколо Тойнбі була для американських учених. Так, культуролог Ф. Багбі, автор книги "Культура та історія. Вступ до порівняльного дослідження цивілізацій" (1958 р.), не лише критикував Тойнбі за неосвізаність з антропологічною літературою у сфері міжкультурних відносин, а й запозичив у нього тезу про порядок переміщення складників культури під час міжцивілізаційних контактів.⁵ Тоді ж, у 1958 році, першу серйозну спробу системного аналізу поглядів Тойнбі на міжцивілізаційні стосунки

-
1. Barraclough G. The prospects of the Western world//Toynbee and history. - P. 113.
 2. Dawson Ch. The place of civilizations in history//Toynbee and history. - P. 136.
 3. Spate O.H.K. Reflections on Toynbee's. A Study of History: a geographer's view//Toynbee and history. - P.293.
 4. Anderle O. Das Universalhistorische System Arnold Joseph Toynbees. - Frankfurt/Main, 1955. - S. 265.
 5. Baghy Ph. Culture and history. Prolegomena to the comparative study of civilizations. - London, 1958. - P. 137-138.

зробив інший американський дослідник, історик Г.Мейсон, в книзі "Підхід Тойнбі до світової політики". Найсуттєвішим у Мейсона є прагнення порівняти концептуальний підхід англійського історика-мислителя з поглядами відомих американських політологів-міжнародників.¹

У 60-х роках намітився певний спад інтересу західних учених до праць британського історика. Незважаючи на це, окремі науковці висловили саме тоді ряд цікавих спостережень. Так, канадський історик У.Дрей (1960 р.) зауважив, що якраз при висвітленні "контактів між цивілізаціями" Тойнбі висловив найбільш недвозначні претензії на відкриття законів, які можна знайти в "Осягненні історії".² Заслужовувть на особливу увагу також міркування американського історика (уродженця Чехії) Г.Кона, уміщені в статті "Тойнбі і Росія" (1961 р.). Високо оцінюючи тойнбіанську концепцію взаємодії цивілізацій Заходу і Сходу, Кон водночас піддав критиці тезу, згідно з якою технологічна вестернізація неминуче викликає у східному суспільстві зміни ліберально-демократичного характеру.³ Прагненням не стільки критикувати, скільки зіставити тойнбіанську концепцію міжкультурних контактів з поглядами інших учених продиктована цікава стаття М.Мелко "Взаємодія цивілізацій: нарис" (1969 р.).⁴

Затухання інтересу до Тойнбі серед західних дослідників було найбільш помітним у 70-х роках. Лише окремі американські вчені, зокрема Р.Стромберг (1972 р.) та К.Уайнтроут (1975 р.), досить побіжно і фрагментарно торкнулись у своїх книгах ряду аспектів тойнбіанської проблематики взаємин цивілізацій Сходу і Заходу.⁵

Тим не менше, після затишшя 70-х років поступово набрала силу нова хвиля інтересу до спадщини Тойнбі в царині дослідження зв'язків Сходу і Заходу, яку ми спостерігаємо у США з середини 80-х років. Так, історик К.Томпсон у книзі "Тойнбіанська філософія світової історії і політики" (1985 р.) прагнув дати узагальнену оцінку

1. Mason H. Toynbee's approach to world's politics. - New Orleans, 1958. - P. 43-52.
2. Bray W. Toynbee's search for historical laws//History and theory. - Vol. 1. - 1960. - N 1. - P. 32.
3. Kohn H. Toynbee and Russia//The intent of Toynbee's history.- Chicago, 1961. - P. 44.
4. Melko M. The interaction of civilizations: an essay//Cahiers d'histoire mondiale. - Vol.11. - 1969. - N 4. - P. 561-575.
5. Stromberg R.K. Arnold J.Toynbee. Historian for an age in crisis. - Carbondale, 1972.-P. 9-10; Winetrount K.A. Arnold Toynbee. The ecumenical vision. - Boston, 1975. - P. 52, 93.

ролі психологічного й етичного чинників у системі поглядів Тойнбі на міжцивілізаційні зв'язки.¹ Його колега, чикагський професор-історик, колишній голова Американської історичної асоціації У.Макнейл (1989 р.), особливу увагу звернув на ряд слабких місць у тойнбіанській концепції взаємин цивілізацій Заходу і Сходу.²

І все ж потрібно відзначити, що і в другій половині 80-х років, незважаючи на прагнення окремих американських істориків по-новому інтерпретувати ряд елементів тойнбіанського підходу до вивчення міжцивілізаційних стосунків, у західній історіографії так і не відбулося рішучого перелому в бік цілісного переосмислення системи поглядів Тойнбі на взаємини суспільств Сходу і Заходу.

Наприкінці 50-х - на початку 60-х років деякі аспекти тойнбіанської теорії міжцивілізаційних стосунків були піддані критиці представниками арабо-мусульманського світу. Вона не в останню чергу була породжена хвилею антизахідних (чи, як мовилося донедавна, антиімперіалістичних) устремлень народів близькосхідного регіону, які саме тоді відзначалися небувалою силою. Звісно, що в тодішній атмосфері окремі арабські інтелектуали сприймали британського історика А.Тойнбі передусім як апологета політики західного неоколоніалізму в азіатських країнах. Так, ліванський історик М.Ганнаа, автор книги "Цивілізаційна дійсність" (1958 р.), побачив у тойнбіанській тезі, згідно з якою поширення ідей націоналізму на Сході слід розглядати в контексті західного впливу, схильність перебільшувати роль західної цивілізації в історії східних країн.³ Інший арабський науковець - М.Хурі, випускник Американського університету в Бейруті, відзначав у своїй книзі "Цивілізаційна історія в інтерпретації Тойнбі" (1960 р.), що англійський учений нібито був прихильником асиміляції східних суспільств Заходом.⁴

Прагненням зобразити А.Тойнбі як апологета Заходу в його боротьбі проти східних цивілізацій позначається і багато праць радянських учених, особливо 40-х - першої половини 50-х років. Так, Б.Б.Биховський в одній зі своїх статей безапеляційно називав тойнбіанську інтерпретацію вестернізації "англійським перекладом німець-

1. Thompson K.W. Toynbee's philosophy of world history and politics. - Baton Rouge, 1985. - P. 33-34.

2. McNeill W.H. Arnold J.Toynbee. A life. - New York, 1989. - P. 102, 134-135, 140.

3. (٣) حناج. الحقيقة الحضارية. - بيروت ١٩٨٤. - ص ٢١، ٢٩، ٣١ - ٣١.

4. (٤) حوري م. التاريخ الحضاري عند توينبي. - بيروت ١٩٦٠. - ص ١٢٧ - ١٢٩.

кого "Дранг нах Остен".¹ Більш серйозним, хоча й не менш упередженим підходом до проблеми відзначався філософ Е.А.Араб-Огли. Лейт-мотивом його статей, опублікованих у 50-х роках, було намагання довести, ніби англійський історик підмінював проблему "взаємного обміну культурними досягненнями" проблемою "зіткнень" цивілізацій.²

Настанова на непримиренну критику тойнбіанської концепції міжцивілізаційних зв'язків чітко простежувалася і в статті академіка Є.А.Космінського, опублікованій у 1959 році, де відомий історик, захоплений викриттям "реакційної історіософії" Тойнбі, помилково ототожнює зовсім різні поняття - "західне суспільство" і "озахіднене суспільство".³

Крига упередженості навколо тойнбіанської інтерпретації відносин Сходу і Заходу почала скресати серед радянських науковців у 60-х роках. Цю тенденцію можна помітити вже в книзі вірменського дослідника Е.С.Маркарян. Хоча він і перебільшував близькість поглядів Шпенглера і Тойнбі, але поряд з цим відзначав, що, на відміну від Шпенглера, Тойнбі визнавав глибокі й нерозривні зв'язки між суспільствами в просторі й часі.⁴ Прагнення знайти точки дотику з концепцією британського історика було характерне і для відомого радянського академіка-сходознавця М.І.Конрада, який у 60-х роках листувався з А.Тойнбі.⁵

Ще більш відчутно тенденція до неупередженого аналізу концепції Тойнбі проявилась у 70-80-х роках. Так, А.Л.Монгайт (1974 р.), торкаючись ставлення Тойнбі до проблеми відносин між Росією і Заходом, відзначав його шире прагнення зрозуміти й пояснити історичний розвиток Росії в контексті міжцивілізаційних стосунків.⁶ Інший

1. Быховский Б.Э. "Восток" и "Запад" в изображении английского профессора Тойнби//Новое время. - 1947. - № 46. - С.31.
2. Араб-Огли Э.А. Философия истории Арнольда Дж.Тойнби//ВВ. -1955. - № 4. -С.114-115; Він же. К критике культурно-исторической концепции Арнольда Тойнби//Вестник истории мировой культуры. - 1957. - № 4. - С.4, 9-10.
3. Косминский Е.А. Реакционная историософия Арнольда Тойнби//Против фальсификации истории. - М., 1959. - С.99, 102.
4. Маркарян Э.С. -О концепции локальных цивилизаций. - Ереван, 1962. - С.80-81.
5. Диалог историков//Конрад Н.И. Избр.труды.-М.,1974.-С.270-282.
6. Монгайт А.Л. Переписка Н.И. Конрада и А.Тойнби//Проблемы истории и теории мировой культуры. - М., 1974. - С.151.

дослідник - І.Тертерян - наголошував, що для Тойнбі була характерна "рішуча відмова від європоцентризму", оскільки він одним з перших висунув ідею цивілізаційної самотності сучасної Латинської Америки.¹

Особливе місце в радянській тойнбіані цього періоду займають праці Є.Б.Рашковського, який прагнув не стільки знайти слабкі місця в тойнбіанській концепції міжцивілізаційних взаємин, скільки збагнути її справжній зміст і запозичити з неї все найцінніше. Саме Рашковський уперше звернув увагу на те, що англійський історик зображував міжцивілізаційні стосунки як безперервний "культурний діалог", даючи тим самим підстави для роздумів про глибинно-історичний контекст взаємодії різних суспільств Сходу і Заходу.²

Певний інтерес у плані дослідження проблеми міжцивілізаційних стосунків в інтерпретації Тойнбі викликає також книга томського історика В.М.Мучника, у якій автор підкреслює, що вже в своїх ранніх працях Тойнбі виходив з ідеї духовної спадкоємності різних цивілізацій (на відміну від Шпенглера).³

Правда, окремі радянські вчені 70-80-х років так і не зуміли вийти за рамки шаблонів, характерних для часів "холодної війни". Це, зокрема, стосується Г.Д.Чеснокова і Ю.Н.Семенова, перший з яких знаходив у поглядах Тойнбі "відбиток європоцентризму і навіть расизму", а другий доводив безглуздість окремих міркувань англійського історика, вириваючи їх з контексту.⁴

Ах ніяк не применшуючи значення попередніх спроб проаналізувати тойнбіанський підхід до вивчення взаємин цивілізацій Сходу і Заходу, ми змушені все ж констатувати, що до цього часу немає дослідження, яке б у комплексному плані розглянуло зазначену проблему. Досі так і не з'явилася праця, у якій би враховувалося зміщення

1. Тертерян И. Латиноамериканская мысль и зарубежная культурология XX века//Концепции историко-культурной самобытности Латинской Америки. - М., 1978. - С. 94-95, 103.
2. Рашковский Е.Б. Тойнби о рукотворном мире//Декоративное искусство СССР. - 1972. - № 2. - С.26-27; Рашковский Е.Б. Востокovedная проблематика в культурно-исторической концепции А.Дж.Тойнби. - М., 1976. - С.74-76, 164, 184; Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного. - М., 1984. - С.414-418.
3. Мучник В.М. В поисках утраченного смысла истории. - Томск, 1986. - С.48-55.
4. Чесноков Г.Д. От концепций исторического круговорота к теории "постиндустриального общества". - М., 1978. - С.17; Семенов Ю.Н. Социальная философия А.Тойнби. Критический очерк. - М., 1980. - С. III, 115.

акцентів у поглядах Тойнбі на ряд аспектів проблематики міжцивілізаційних стосунків. Практично неопрацьованими залишаються окремі ранні праці англійського історика, у яких аналізується роль України, Татарстану в контексті міжцивілізаційних відносин. Ряд аспектів тойнбіанської концепції міжкультурних взаємин, які мають важливе теоретичне і практичне значення взагалі залишилися поза увагою дослідників. З вищесказаного бачимо, що існує нагальна потреба у спеціальному дослідженні, яке б змогло заповнити прогалини тойнбіанки.

Хронологічні рамки роботи. Автором використані праці А.Тойнбі, у яких він торкався проблеми міжцивілізаційних взаємин Сходу і Заходу. Перша з цих праць з'явилась у 1914 році, у 25-річному віці вченого, а остання була написана у 1975 році, за кілька місяців до смерті історика. Охоплено практично весь період наукової діяльності історика. Це дає змогу простежити погляди Тойнбі на проблему в їх еволюції, звернути увагу на те, у чому виявилась сталість його підходу, а в чому - мінливість. До того ж, у такий спосіб ми зможемо з'ясувати силу впливу навколишньої суспільно-політичної і духовної атмосфери на погляди британського мислителя.

Метою дослідження є вивчення специфіки тойнбіанського підходу до проблематики взаємозв'язків Сходу і Заходу, висвітлення недостатньо досліджених аспектів наукової спадщини англійського історика, які стосуються вказаної теми. Цим визначаються завдання, які дисертант поставив перед собою: 1) показати зумовленість концептуального підходу Тойнбі до вивчення стосунків між суспільствами Сходу і Заходу його світоглядними настановами; 2) простежити еволюцію поглядів британського вченого на проблему міжцивілізаційних взаємин Заходу і Сходу як в окремих її аспектах, так і в цілому; 3) зіставити тойнбіанську концепцію міжкультурних контактів з підходами інших учених; 4) виявити особливості розуміння англійським науковцем процесу вестернізації східних суспільств; 5) проаналізувати оригінальну тойнбіанську інтерпретацію взаємин Росії і Заходу; 6) розглянути погляди Тойнбі на місце України в системі відносин "Захід-Схід".

Вищезазвані завдання обумовили вибір методів наукового дослідження: історико-генетичного, компонентного аналізу і типологічного зіставлення.

Специфіка теми дослідження спонукала дисертанта застосувати відповідний методологічний ключ, з допомогою якого можна було б відкрити нові грані тойнбіанського бачення проблеми взаємовідносин

цивілізації Сходу і Заходу. Автор виходить з того, що окремі положення з праць істориків слід неодмінно розглядати у тісній єдності з загальним контекстом їхньої наукової творчості. Лише так можна уникнути спрощеного і дослівного їх сприйняття. Саме тому в нашому дослідженні ми дотримуємося такої триединої схеми: 1) виявити основні світоглядні настанови і методологічні принципи досліджуваного історика, які безпосередньо пов'язані з основним об'єктом наших зацікавлень; 2) проаналізувати в історико-генетичному плані концептуальний підхід історика до визначеної нами проблематики; 3) розглянути спроби історика застосувати власний підхід до пояснення змісту окремих конкретно-історичних процесів і подій. Через зіставлення і поєднання результатів дослідження у згаданих трьох вимірах ми зможемо отримати більш-менш цілісне й об'ємне уявлення про інтерпретацію певної проблематики досліджуванним істориком.

Автор дисертації також виходить з теоретичного положення про те, що праці історика відображають не стільки навколишній світ (у його минулому й сучасному), скільки внутрішній духовний світ ученого, який іноді розвивається за своїми власними законами, хоча й перебуває у складному нерозривному зв'язку з суспільним середовищем. Для того ж, щоб науковець був спроможний не лише пояснювати суспільні процеси, давати їм оригінальну інтерпретацію, а й своїми ідеями активно впливати на перебіг тенденцій суспільного розвитку, здійснювати на них гуманізуючий вплив, у центрі його уваги повинна бути людина, яка самореалізується на різних рівнях - індивідуальному, соціально-професійному, етнічно-національному, релігійно-цивілізаційному, космополітичному. Осягнути ж сутність людини в історичному ракурсі вчений зуміє лише тоді, коли він розглядатиме її як фокус, у якому зосереджуються і перехрещуються всі чинники розвитку певного суспільства - від релігійних уявлень аж до економічних інтересів. Саме в цьому, на думку дисертанта, запорука успіху історичного дослідження.

Спроба відшукати відповідний методологічний підхід для нашого дослідження ґрунтується на матеріалі з книг і статей цілого ряду відомих вчених, які й складають теоретичну основу роботи. Використані нами праці теоретичного характеру можна умовно поділити на дві групи. До першої з них відносимо книги й статті тих впливових учених, які прагнули осягнути найзагальніші проблеми історичної дійсності - арабського мислителя Ібн-Халдуна (XIV-XV ст.), французького філософа Ш.-Л.Монтеск'є (XVIII ст.), німецького мислителя К.Маркса, британського філософа К.Поппера, німецько-американського мислителя

Е.Фромма, німецького філософа К.Ясперса, французьких істориків школи "Анналів" (Л.Февра, М.Блока, Ф.Броделя), американського історика Б.Бейліна, радянських істориків Б.Ф.Поршнева, М.І.Конрада, Є.М.Жукова, Б.Т.Могильницького, М.А.Барга, А.Я.Гуревича та інших. До другої групи ми зараховуємо праці вчених, які намагалися виробити власні концептуальні підходи до проблематики відносин суспільств Сходу і Заходу, а також стосовно місця України й Росії в цьому контексті - німецького мислителя Й.Г.Гердера, К.Маркса, українських істориків В.Липинського і М.Грушевського, сучасного єгипетського філософа А.Адель-Малека, К.Ясперса, радянських вчених Г.Померанца, В.А.Шнірельмана, Л.Рейснера, В.Б.Кляшторної, Б.С.Брасова, М.А.Барга, А.В.Загорського та інших.

Джерельну базу дослідження становлять праці А.Тойнбі, які ми поділили на кілька груп:

1. Статті й книги пропагандистського характеру, опубліковані в період першої світової війни.
2. Багатотомне видання "Огляд міжнародних відносин" (1924-1956 рр.), яке містить переважно фактологічний матеріал, без належного його осмислення.
3. Основна праця Тойнбі - "Осягнення історії" (1934-1961 рр.) у дванадцяти томах і обсягом близько восьми тисяч сторінок. У цій книзі культурно-історичну концепцію англійського історика викладено в найбільш розгорнутому вигляді.
4. Численні книги і статті наукового характеру (іноді з науково-популярним відтінком), які вийшли в світ протягом 20-80-х років (окремі з них уже після смерті автора). Загальний обсяг цих праць значно перевищує чотири тисячі сторінок. Okремі з них, наприклад, книги "Західне питання в Греції і Туреччині. Дослідження контакту цивілізацій" (1922 р.), "Зміна і звичай. Виклик нашого часу" (1966 р.) мають важливе теоретичне значення.
5. Книги, у яких уміщені спогади, описи подорожей ученого, а також діалоги й листування з відомими релігійними та науковими діячами.

Значна частина матеріалу з названих джерел досі не опрацьована дослідниками.

Об'єктом дослідження є весь комплекс указаних вище джерел. Під предметом дослідження ми розуміємо інформацію стосовно різноманітних аспектів проблематики взаємовідносин цивілізацій Сходу і Заходу в працях А.Тойнбі.

Основні положення дисертації, які виносяться на захист:

1. Лише через осягнення релігійно-етичного антропоцентризму як основної світоглядно-методологічної настанови Тойнбі і через врахування сутності міфологеми виклику-і-відповіді як ключового закону тойнбіанської теоретичної схеми можна збагнути справжній зміст тези історика про стимулюючу роль контактів (взаємодії) суспільств Сходу і Заходу в забезпеченні суспільного поступу.

2. Практично від самого початку своєї наукової діяльності (з часу першої світової війни) А.Тойнбі виявив здатність розглядати ряд суспільно-політичних процесів, у тому числі зростання національного самоусвідомлення українців, як відображення взаємин між Заходом і східними цивілізаціями.

3. Відкинувши поверхову "теорію" про нездатність східних (зокрема, мусульманських) народів до прогресу, Тойнбі одним із перших серед західних ліберальних істориків обґрунтував на початку 20-х років думку про детермінованість суспільного поступу цих народів не стільки особливостями мови, раси чи релігії, скільки сукупністю політичних, соціальних і економічних чинників.

4. У своїх працях 20-х - початку 30-х років Тойнбі виступає по суті провісником ери "народної дипломатії" як вирішального засобу подолання негативних психологічних стереотипів між представниками різних цивілізацій Заходу і Сходу.

5. Без осмислення глибоких думок та інтуїтивних припущень Тойнбі, висловлених у працях 30-х років, неможливо збагнути зміст ряду серйозних суспільно-політичних процесів і катаклізмів сучасності, зокрема, різке посилення тенденцій цивілізаційного традиціоналізму в мусульманських країнах, у православних Росії і Сербії, конфлікт трьох світів (західного, православного і мусульманського) на території колишньої Югославії і т.д.

6. Ключове місце в тойнбіанській концепції взаємин цивілізацій Сходу і Заходу, яка набула завершеного вигляду в 50-60-х роках, посідають не три "законо" міжкультурних зіткнень (вони найчастіше були в центрі уваги критиків), а дві тези - духовна перебудова як найважливіший чинник "модернізації" (евфемізм "вестернізації") східних народів і небезпека сприйняття східними народами західного ідеалу емансипації (звільнення) людини виключно в колективному її варіанті.

7. Розглядаючи відносини між Україною та Росією у контексті стосунків цивілізацій Заходу і Сходу, Тойнбі не лише переконливо обґрунтував вестернізаторську місію українців у так званому "руському православному" світі протягом XVII-XVIII віків, а й поставив під

сумнів (на початку 60-х років) доцільність сприйняття українцями сучасної західної культури через російське посередництво. Вказавши на неспроможність росіян відігравати роль провідників модернізації (вестернізації) окремих народів колишнього Радянського Союзу, Тойнбі, цим самим, передбачив неминучість швидкого розпаду останньої російської імперії.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що тут уперше комплексно розглядається тойнбіанський підхід до проблематики взаємозв'язків цивілізацій Заходу і Сходу як у плані концептуальному, так і в конкретно-історичному.

Автором зроблено спробу по-новому розглянути окремі важливі положення тойнбіанської концепції міжцивілізаційних стосунків. Поставлено ряд проблем, значним стимулом у розв'язанні яких може стати спадщина англійського історика.

У науковий обіг введено значний масив матеріалу, який раніше залишався поза увагою дослідників. Особливо це стосується висвітлення ряду аспектів озахіднення східних суспільств в окремих працях А.Тойнбі, а також його інтерпретації місця України в контексті відносин Сходу і Заходу.

Практичне значення дисертації. 1) Наукові результати дослідження можуть бути використані при подальшому опрацюванні проблеми взаємин цивілізацій Заходу і Сходу як у Тойнбі, так і в західній історіографії загалом. 2) Основні положення, висновки й матеріал дослідження можуть бути використані при читанні лекційних курсів і спецкурсів з новітньої історії та при написанні посібника з англійської історіографії новітнього часу.

Апробація роботи. Основні положення і висновки дисертації були викладені у повідомленнях на наукових конференціях учених УжДУ, які проводились у 1990-93 роках, а також на засіданнях кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та історіографії УжДУ.

СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

Дисертація побудована на основі проблемно-хронологічного принципу і складається з вступу, трьох розділів (кожен розділ містить чотири параграфи), висновків, списку використаних джерел та літератури.

У вступі обгрунтовано актуальність теми, розглянуто ступінь її наукового опрацювання, визначені хронологічні межі дослідника, сформульовані мета і завдання роботи, проаналізовані джерела, вказано на наукову новизну і практичне значення дисертації.

Перший розділ - "Світоглядно-методологічна основа концепції А.Тойнбі". Ця проблема розглядається саме в тих аспектах, які дозволяють збагнути світоглядно-методологічну обумовленість гуманістичної інтерпретації Тойнбі історії взаємів цивілізацій Сходу і Заходу.

Перший параграф - "Серцевина теоретичної концепції Тойнбі". В ньому вказується на те, що полідисциплінарний характер більшості досліджень Тойнбі зумовив складність його методології. Не випадково серед критиків досить помітним був різнобіг думок при визначенні її справжнього змісту. Тому спочатку ми розглядаємо критичні зауваження з указаної проблеми, які нами систематизовані й поділені на кілька груп.

Після цього, намагаючись самотійно збагнути сутність методології історика, серцевину його історіософії, ми проаналізували ряд його праць, опублікованих в 30-60-х роках. Основний висновок, до якого ми прийшли, зводиться до того, що найважливішим складником тойнбіанської методології є своєрідна концепція Бога. Тойнбі сприймав Бога в дусі Першого послання св. Іоанна, для якого сутність Бога - це любов до людини. У центрі тойнбіанської історичної концепції, отже, стоїть не Бог, як такий, і не людина, як така, а саме людина, яка через пошуки духовної цілісності прагне стати Людиною.

У роботі звертається особлива увага на те, що антропоцентризм англійського вченого, глибинно християнський за своєю сутністю (незважаючи на вплив індійських релігій на його світогляд), був не просто серцевиною його історіософії. Він надав їй у середині 50-х років справді цілісного вигляду. Зрештою, саме християнсько-моралістичний підхід в основному і зумовив гуманістичний вектор тойнбіанської інтерпретації історії контактів між суспільствами Сходу і Заходу (особливо це помітно під час оцінки наслідків міжцивілізаційних "зіткнень").

Другий параграф - "Проблема вселюдського поступу". Протягом 30-50-х років А.Тойнбі еволюціонував у своїх поглядах і пройшов, як сам визнавав, шлях від циклічної до поступальної системи. Однак чи означає це, що у 30-х роках історик узагалі заперечував прогресивний характер розвитку людства? Адже і в 1934 році, відкинувши загальноприйнятну формулу поділу європейської історії на стародавню, середньовічну і нову та запропонувавши свою схему, у якій виділялися спочатку історія так званої "єллінської" цивілізації, а потім - власне західної (при збереженні її поділу на середньовічну і нову), учений аж ніяк не відкидав категорію прогресу, а лише зробив наго-

лос на цивілізаційному циклізмі як на суттєвому його елементі.

У дисертації вказується на те, що не менш однозначно висловлювався Тойнбі і стосовно "єдності людської природи". Уже в 1934 році, під впливом англійського історика Е.Фрімена, Тойнбі вважав, що людська природа на всій Землі єдина, хоча й має різні конкретні прояви (подібної думки дотримувався і К.Яоперс, який і не підозрював свою близькість у зазначеному питанні до Тойнбі). В листі до академіка М.І.Конрада (1967 р.) Тойнбі конкретизував свою тезу про єдність людської природи, наголосивши, що "підсвідомий рівень людської природи спільний для всього людства".

Таким чином, уже в 30-х років Тойнбі визнавав поступальний характер розвитку людства, тимчасово розмежованого цивілізаційно, але єдиного за своєю природою. Все це значною мірою зумовило його погляди на сутність і спрямованість взаємовідносин суспільств Сходу і Заходу.

Третій параграф - "Основний об'єкт дослідження". Після ознайомлення з критикою вказаної проблеми, ми вважали за доцільне розглянути її у двох аспектах: 1) зміна основного об'єкту дослідження в працях ученого; 2) критерії виділення цивілізацій.

Використавши матеріал з ранніх праць Тойнбі, приходимо до висновку, що вже у ранній період своєї наукової діяльності вчений виділяв саме "цивілізацій", а не "націй" як основну структурну одиницю історії. Тому ми не погоджуємося з думкою американського історика і соціолога К.Томпсона (1985 р.), який вважає, що в період між 1914 і 1922 роками основним об'єктом дослідження у Тойнбі виступають "нації".

Розглядаючи поняття "цивілізація", ми звертаємо увагу і на те, що дуже часто у Тойнбі його синонімами-замінниками виступають поняття "культура", "суспільство". Всі ці терміни у нього найчастіше вживаються для позначення просторово-часових конфігурацій, об'єднаних спільністю культурно-релігійної традиції.

Що стосується критеріїв виділення "цивілізацій", то тут на першому плані в англійського історика була не стільки релігія (як вважають окремі дослідники), скільки "певний спосіб мислення" (20-і роки), або весь комплекс особливостей духовного складу певного суспільства, який значною мірою визначається певною релігією, але не зводиться до неї (30-50-і роки). Звідси стає зрозумілим, чому так звані "зіткнення" між цивілізаціями виступають у Тойнбі передусім як психологічна проблема.

Четвертий параграф - "Закон виклику-і-відповіді". Основний закон-міфологема тойнбіанської теоретичної схеми по-різному оцінюється

критиків, основні напрями якої ми розглядаємо на початку параграфу. Після цього ми спрямовуємо основну увагу на ці аспекти проблеми, які безпосередньо пов'язані з історією міжцивілізаційних взаємин.

Вказується на те, що дуже показово в даному відношенні виглядає тойнібіанська інтерпретація "зіткнення" між "еллінською" та "сірійською" цивілізаціями, де чисто зовнішній конфлікт між двома чужими й ворожими суспільствами переростає у внутрішню кризу в еллінізованих душах, одним із наслідків якої була поява християнства. Оскільки ж тенденція до переміщення поля дії викликів-і-відповідей з макрокосму у мікркосмос у Тойнбі найважливішим показником поступального розвитку суспільства, то стає зрозумілою і важливістю міжцивілізаційної взаємодії Сходу і Заходу в забезпеченні суспільного прогресу.

Таким чином, без достатньо глибокого розуміння ключового закону історіософії Тойнбі - міфологеми виклику-і-відповіді - неможливо виробити адекватні уявлення про тойнібіанську інтерпретацію взаємин суспільств Сходу і Заходу, включаючи і релігійно-етичну підоснову цієї інтерпретації.

Другий розділ - "Проблематика міжцивілізаційних відносин у працях Тойнбі".

Перший параграф - "Публікації періоду першої світової війни". Під час першої світової війни молодий британський історик опублікував ряд праць пропагандистського характеру й призначення. Їх аналіз приводить до таких висновків: 1) уже в той період молодий науковець, вік якого не досягав ще й тридцяти, зумів розглянути ряд конкретно-історичних і політичних проблем (історія відносин між росіянами і казанськими татарами, зростання національного самоусвідомлення українців протягом світової війни) через призму міжцивілізаційних взаємин; 2) для тогочасних поглядів Тойнбі був характерний чітко виражений європоцентризм, що особливо помітно на прикладі інтерпретації взаємин між вірменами і турками; 3) одне з центральних місць у працях вченого того періоду займала проблема поширення націоналізму серед незахідних народів (це явище він розглядав у контексті експансії Заходу проти східних суспільств). Крім того, ми підкреслюємо, що в цей період уявлення Тойнбі про стосунки між цивілізаціями Сходу і Заходу ще не оформились у цілісну систему концептуальних положень.

Другий параграф - "Книги 1920-30-х років". Період між першою і другою світовими війнами посідає особливе місце в житті А.Тойнбі. Саме в цей напружений і тривожний час він оформувався як науковець, а його книги стали привертати увагу наукової громадськості Західної

Європи і США.

У працях 20-30-х років Тойнбі поставив ряд важливих проблем і висунув не менш важливі концептуальні положення, які не завжди були належно оцінені критиками. Ми підкреслюємо особливе значення і стимулюючу роль для розвитку нових напрямів історичних досліджень вже самої постановки вченим цілого ряду проблем, а саме - асиметричний характер стосунків між Заходом та східними суспільствами, з чого випливає необхідність зосередження основної уваги дослідників саме на процесі вестернізації східних цивілізацій; негативні психологічні стереотипи як серйозна перешкода на шляху поглиблення взаємин між суспільствами Сходу і Заходу; збереження національно-цивілізаційної своєрідності незахідних суспільств як важлива умова їх успішного історичного розвитку; співвідношення між зовнішніми виявами озахіднення і глибокими психологічними змінами тощо.

Найсуттєвішими теоретичними положеннями концепції стосунків суспільств Сходу і Заходу, висунутими вченим у 20-30-х роках, слід вважати такі: 1) контакт між цивілізаціями як провідний чинник прогресу (стимулююча роль міжкультурних взаємин у духовному поступі суспільства і особи); 2) причина занепаду східних суспільств - не вторгнення західної цивілізації, а внутрішня криза.

Таким чином, в працях Тойнбі 20-30-х років було закладено основи своєрідної концепції стосунків цивілізацій Сходу і Заходу на базі різноманітної і різнопланової проблематики.

Третій параграф - "Праці 1940-50-х років". Період з другої половини 1940-х до кінця 1950-х років був чи не найбільш плідним у науковій діяльності А.Тойнбі. В цей час ним було написано й опубліковано ряд праць, у яких знайшли своє якнайповніше відображення ліберально-релігійні погляди історика на міжцивілізаційні взаємини.

У результаті зіставлення ряду концептуальних і проблемних підходів А.Тойнбі (висловлених ним у 40-50-х роках) з поглядами інших учених ми приходимо до таких висновків:

1. Теза Тойнбі про глибинний духовний вплив юдаїзму на сучасну західну цивілізацію, у тому числі й на протестантизм, типологічно близька до поглядів німецьких учених В.Зомбарта і М.Вебера. Перевага їх позиції над поглядами т.зв. "євразійців" та інтегральних націоналістів полягає в осягненні того факту, що духовна близькість між різними суспільствами Сходу і Заходу здатна відігравати значно більшу роль, ніж близькість етнічна та географічна.

2. Незважаючи на протилежність концептуальних підходів А.Тойнбі і О.Шпенглера, їх об'єднує положення про те, що під час міжкультур-

них стосунків відбувається не стільки повне засвоєння однієї культури іншою, скільки певні сторони однієї культури сприймаються частиною представників іншої.

3. Теза британського вченого про соціальну ціну за "успіх" агресивного суспільства в справі поглинання інших соціумів є дуже близькою до поглядів українського мовознавця-психолога О.Потебні.

4. Тойнбіанське положення про "післямоксандрівський культур-кампф" як епоху, від якої беруть початок найвпливовіші сучасні релігії і цивілізації Сходу і Заходу, характеризується типологічною опорідненістю з "вісьовим часом" К.Ясперса. На це не звернув увагу жоден із критиків Тойнбі.

5. Тезу англійського історика, згідно з якою найкраще сприймає чужу культуру саме те суспільство, яке перебуває в стані "дезінтеграції" (розпаду), можна збагнути в усій її глибині лише тоді, коли розглядати її в рамках двох підходів дослідників проблеми міжкультурних взаємин. Перший з них, прихильниками якого ми вважаємо С.А.Арутюнова і М.Мелко, основний наголос робить на наявності в конкретному суспільстві особливостей, які, незалежно від стану певного соціуму, здатні забезпечити ефективне сприймання чужих цінностей. Другий підхід, до якого, крім Тойнбі, можна віднести сучасних російських дослідників В.А.Шнірального і В.В.Загорського, зводиться до того, що суспільство, яке перебуває в стані кризи та глибоких структурних змін, найлегше засвоює чужі культурні цінності.

У роботі констатується, що саме протягом 40-50-х років Тойнбі остаточно виробив власний концептуальний підхід до вивчення контактів між цивілізаціями Сходу і Заходу. Найважливішими складниками цієї концепції є не стільки тези про три види міжцивілізаційних відносин чи про три "законо" міжкультурної взаємодії, скільки положення про необхідність глибоких психологічних змін як найважливішу передумову успіху взаємодії цивілізацій Сходу і Заходу, а також ідея індивідуальної емансипації людини в східних суспільствах під впливом Заходу.

Четвертий параграф - "Книги, статті, опубліковані бесіди і листування з відомими людьми 1961-75 років". Останній період наукової діяльності Тойнбі наступив після повного завершення праці над "Осягненням історії". В цей час історик, вік якого перевищив сімдесятирічний рубіж, опублікував немало різномірних статей і книг, присвячених окремим аспектам проблеми взаємозв'язків цивілізацій Заходу і Сходу.

Поєднавши результати дослідження багатьох праць ученого цього періоду, ми звернули увагу на такі їх особливості: ДНБ Львів Стефаніка

обґрунтувати необхідність створення всесвітнього уряду для врятування людства від катастрофи, опричиненої впливом Заходу на східні суспільства; 2) заклик відмовитись від нетолерантного духу релігій ідейсько-християнської родини на користь настанов індійських релігій; 3) проповідь створення на Заході безкласового суспільства як шлях до порозуміння зі східними цивілізаціями; 4) посилення левантоцентризму поглядів ученого на світову історію; 5) спроба обґрунтувати думку, що демократія є не джерелом сили Заходу, як вважали прозахідні діячі на Сході, а лише результатом досягнутого рівня розвитку і процвітання.

Отже, хоча в працях останніх років життя Тойнбі і не вніс суттєвих змін у свою концепцію, зате він помітно змістив акценти в проблематиці досліджуваних ним взаємозв'язків суспільств Сходу і Заходу.

Третій розділ - "Росія й Україна в контексті тойнбіанської концепції міжцивілізаційних стосунків".

Перший параграф - "Культурно-цивілізаційне розмежування". А.Тойнбі належить до тієї групи вчених, які не лише підкреслювали наявність чіткої цивілізаційної межі між Росією і Заходом, а й вказували на сильну тенденцію до асиміляції "російської цивілізації" західноє.

Аналізуючи тойнбіанську концепцію цивілізаційної самотності Росії, ми звертаємо увагу на її характерні ознаки. Зокрема, просторове окреслення британським ученим так званої "російської цивілізації" (він включав до неї не лише Росію, а й Україну та Білорусію) було передусім відображенням політичних реалій середини ХХ століття, коли українці й білоруси перебували під всеохопним російським домінуванням.

У розділі відзначається, що межі "російської цивілізації" у Тойнбі займають проміжне місце між окресленням Росії в цивілізаційному плані лише Московщиною (О.Галецькі, А.Гілкман, К.Віттфогель та інші) і поширенням цих меж на весь греко-слов'янський православний світ (М.Данилевський, К.Леонт'єв, В.Ламанський та інші російські мислителі).

Вказується також на те, що погляди Тойнбі на просторові обсяги "російської цивілізації" були значною мірою детерміновані означенням ученого з російською історією через праці дослідників майже виключно російської орієнтації, таких, зокрема, як Г.Вернадський, Ф.Дворнік, Д.Оболенський.

Аналізуючи праці Тойнбі і порівнюючи його підхід з поглядами інших учених, ми помітили ще одну суттєву особливість тойнбіанської

концепції: історик відзначав, що основа розмежування Росії й Заходу полягає не лише і не стільки у різниці між західнохристиянською та візантійською спадщинами обох культур, скільки у відмінності відносин між державою і особою, похідній від цих культурно-релігійних витоків.

Другий параграф - "Чинники, які сприяли озахідненню Росії".

В англійського історика ми знаходимо чотири групи факторів, які стимулювали окциденталізацію (озахіднення) Московщини: 1) геополітичні; 2) релігійно-культурні; 3) соціально-групові; 4) роль видатної особи.

Після аналізу міркувань ученого щодо рушійних сил вестернізації Росії автор приходить до таких висновків: 1) досліджуючи взаємини між Росією і Заходом, Тойнбі приділяв першочергову увагу саме озахідненню Росії тому, що стосункам між двома суспільствами була властива явна асиметрія на користь західних впливів; 2) вестернізація Росії, у викладі британського історика, має вигляд складного процесу, у якому визначальну роль посідав не якийсь один чинник, а сукупність різних факторів, кожен з яких діє вирішальним чиним лише у певний час (це зближує емпіричні судження Тойнбі з поглядами на подібну проблему відомого французького історика-міжнародника П.Ренувена); 3) ряд суджень британського вченого стосовно вказаної проблеми детерміновані його ж загальнотеоретичними поглядами (геополітичні чинники, роль видатної особи), деякі інші (роль соціальних груп) - виведені майже виключно на основі емпіричного підходу до вивчення проблеми.

Третій параграф - "Перешкоди на шляху вестернізації Росії".

Серед основних перешкод, які існували на шляху озахіднення росіян, Тойнбі особливо виділяв їхню антизахідну психологію. Глибинним джерелом подібної психології історик вважав "традиційне візантійське відношення до Заходу", запозичене як частина "візантійської спадщини". Адаже "вплив грецького християнства" був, згідно з Тойнбі, "найглибшим і найтривалішим" з усіх іноземних впливів на Росію. Це твердження оxfordського професора цілком співпадає з поглядами кембріджських істориків-русистів (зокрема, М.С.Андерсона та інших), які вважають російську православну церкву "найтрізнішим противником іноземного впливу".

У дисертації вказується й на те, що поза увагою Тойнбі залишилася внутрішня передумова російської антизахідної психології. Ігнорування ж ученим цього внутрішнього джерела антизахідництва утруднює, зокрема, пояснення закостенілого консерватизму московських

православних у той час, коли навіть візантійські єрархи зайняли у 1439 році прозахідну позицію. В даному випадку дуже доречним доповненням могло б бути припущення радянських дослідників Є.Б.Рашковського і В.Г.Хорова, які вважали внутрішнім джерелом окцидентофобії росіян загальну культурну відсталість Московщини. Подібні міркування висловлював і американський учений О.Галецькі, який вважав, що вороже ставлення московитів до своїх західних сусідів було зумовлене повною відсутністю у Північно-Східній Русі (на відміну від Південно-Західної Русі, тобто України) традиції єдності з Римом.

Розглянувши інтерпретацію Тойнбі ряду конкретно-історичних подій і явищ російської історії, ми звертаємо увагу на те, що історик не лише показав обумовленість антизахідництва візантійською спадщиною московсько-православної культури, а й висловив своє парадоксальне розуміння глибинного впливу фанатично-нетолерантного духу "доравинського юдаїзму" на московсько-православний "церковний націоналізм" (за М.Бердяєвим) і на російський (чи так звані "радянський") націонал-комунізм. Заслуга Тойнбі полягає і в тому, що він досить чітко й однозначно зобразив російський націонал-більшовизм спадкоємцем давньої російської антизахідної традиції, чим переконливо заперечив поверхові твердження про випадковість перемоги більшовизму.

У роботі звертається увага також на те, що тойнбіанські кваліфікації фактів, які стосувалися зазначеної проблеми, часто впливали з його ж теоретичних постулатів (наприклад, щодо відносної статичності людської підсвідомості і масової психології), інспірованих значною мірою деякими положеннями філософії Анрі Бергсона і психології Карла Юнга.

Четвертий параграф - "Наслідки європеїзації Росії". Далеким не останнім місцем в тойнбіанській концепції стосунків Росії і Заходу посідає проблема внутрішніх та зовнішніх наслідків озахіднення Росії. В роботі розглядається інтерпретація даної проблеми англійським ученим на основі дослідження його праць різних років видання. Погляди Тойнбі зіставляються з думками інших вчених.

Одному з аспектів проблеми приділяється особлива увага. Говорячи про незаперечну перемогу націоналізму над комунізмом (як однієї західної ідеології над іншою), Тойнбі водночас позбавив уваги той факт, що й індивідуалізм, як одна з основних західних ідеологій (за його ж схемою), також здобув, разом з націоналізмом, перемогу в номінально комуністичній Росії. До подібного висновку ми приходимо, ознайомившись з міркуваннями американського дослідника Е.Саркі-

сьянца та німецького вченого (росіянина за походженням) Ф. Степуна, які займалися типологічно схожою проблемою. Обидва науковці не лише порівняли комуністичний період історичного розвитку Росії з після-реформаційною, ранньокapіталістичною епохою в Західній Європі, а й вказали на формування в цей період нового типу особистості, для якої характерні всі риси "справжнього буржуа" - прагматизм, активність, приземленість, безжалісність і "земний аскетизм технократів-індустріалізаторів".

Наприкінці параграфу ми приходимо до таких висновків: 1) Тойнбі одним з перших на Заході звернув увагу на те, що встановлення націонал-комуністичного режиму в Росії було значною мірою детерміноване методами європеїзації Росії при Петрі Великому; 2) особливе місце в тойнбіанській концепції стосунків Заходу і Росії посідає теза про "мефістофелівський" вплив комуністичної Росії на Захід (як стимул пробудження ідей соціальної справедливості в західному суспільстві); 3) саме в ході дослідження стосунків між комуністичною Росією і Заходом англійський історик прийшов до висновку про вірогідність припинення дезінтеграції західної цивілізації та її можливе відродження на основі розумного поєднання принципів економічної ефективності й соціального захисту.

Дисертація завершується висновками, у яких підсумовано результати дослідження, зроблено узагальнення. Відзначається, що всі елементи схематизму, властиві багатьом працям А. Тойнбі, компенсуються основною і найбільш характерною рисою його концепції взаємозв'язків цивілізацій Сходу і Заходу - прагненням утвердити справді гуманістичний підхід до вивчення та інтерпретації стосунків між різними суспільствами.

Тойнбіанська концепція контактів між суспільствами Сходу і Заходу є, за своїм духом, передусім заклик до представників цивілізацій-суперників поєднати свої зусилля з метою врятування людства від найбільшого зла - дегуманізації (обезлюднення, обездуховлення, втрати своєї духовної сутності). І заслуга британського історика полягає саме в тому, що свою виняткову майстерність історика та високу кваліфікацію спеціаліста-міжнародника він використав для обґрунтування важливості пріоритету інтересів одухотвореної людини над інтересами ворогуючих ідеологій Сходу і Заходу.

У працях Тойнбі ми знаходимо немало ідей, які можуть і повинні відіграти стимулюючу роль у розвитку української історичної науки. Засвоєння спадщини англійського вченого в царині осмислення надзвичайно складної і багатопланової картини стосунків між культурами

Сходу і Заходу, позбавлене упередженості й дослівного сприйняття, з одного боку, та надмірної патетики й виходу за межі реального буття, з іншого, принесе реальну користь тоді, коли ми зрозуміємо необхідність урахування ряду найважливіших положень тойнібіанської історіософії при методологічній переорієнтації українських суспільних наук. Постановки й детального опрацювання потребують, зокрема, такі проблеми: 1) варіанти поєднання (синтезу) тенденцій вестернізаторства і цивілізаційного (субцивілізаційного) фундаменталізму у православних і мусульманських суспільствах; 2) при яких умовах проникнення елементів культур Заходу і Сходу здатне стимулювати розвиток українського суспільства (як суспільства-рецептора), а при яких - зруйнувати його; 3) розроблення концепції української субцивілізації (українського культурного світу), до якої слід віднести всі землі, освоєні й окультурені українцями; 4) опрацювання концепції регіональних культур (складових частин української субцивілізації) у плані їхньої ролі в процесі взаємозв'язків між Заходом та східними цивілізаціями.

Основний зміст і найважливіші положення дисертації викладені в таких публікаціях автора:

1. А.Дж.Тойнібі и некоторые проблемы отечественной истории//Научные разработки и достижения молодых ученых - народному хозяйству: Тезисы докладов V научной конференции молодых ученых и специалистов. 3-9 июня 1990 года. - Ужгород, 1990. - С.30.
2. Проблема вестернізації східних суспільств у тойнібіанському розумінні//Тези доповідей науково-практичної конференції молодих вчених, присвяченої 45-річчю Ужгородського державного університету. 29-31 жовтня, 1990 року. - Ужгород, 1990. - С.74-75.
3. Захід і євреї в концепції А.Дж.Тойнібі//Збірник наукових трудов молодих учених. - Ужгород, 1991. - С.154-158.
4. Майбутнє ісламу в концепції А.Дж.Тойнібі//Carpatica - Карпатика. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. - Ужгород, 1993. - Вип.2.- С.119-130.
5. Серцевина теоретичної концепції Тойнібі//Наукові записки УжДУ. - Серія історична. - Ужгород, 1993. - 0,56 д.а. (в друкуванні).

Be

465982

AB 27.845

AB 27.845